

Kontes Uvarova'nın Kafkasya Seyahati

 Yunus ZEYREK

Osmanlı Devleti zamanında 'üç vilâyet' anlamına *Evlîye-i Selâse* denilen Kars, Ardahan ve Batum, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonucu, savaş tazminatı olarak Çarlık Rusya'sına bırakıldı. Tabii ki Artvin ve Oltu da, Evliye-i Selâse'ye dâhildi. Bu bölge, 1917 Rus İhtilâli'ne kadar Çarlık elinde kaldı. Halk arasında "Kırk Yıllık Kara Günler" denilen bu esaret seneleri kolay geçmedi. Bu yazımızda bu kara günleri anlatmayaacağız. Bu yıllar zarfında Rus araştırmacıların bölgedeki faaliyetine örnek olmak üzere Kontes Uvarova'dan bahsedeceğiz.

Rus Arkeoloji Cemiyeti üyelerinden Kontes Grafini Uvarova, birkaç defa Kafkasya'ya ilmî seyahatte bulunmuştur. Uvarova, bu seyahatlerinde tuttuğu notları daha sonra iki cilt kitap halinde yayımlamıştır. Biz bunlardan ikinci ciltte yer alan "*Kavkaz/Abxazya, Acaristan, Şavşet, Posxov*" adlı notlardan bahsetmek istiyoruz.¹ Bu kitapta Uvarova'nın, biri 1886, diğeri 1888'de olmak üzere iki seyahatiyle ilgili notlar yer almaktadır.

Elimizde fotokopisi bulunan kitabın önsözünde şu ifadeler yer verilmiştir: "*Sizlere sunduğum bu ikinci cildin içerisinde 1886 yılında yaptığım seyahatle 1888 yılında yaptığım seyahatin bir kısmına dair notlar yer almaktadır. Bu senenin geri kalan notları ve 1890 yılının seyahat notları Kafkasya Seyahat Notları kitabımın üçüncü cildini teşkil edecektir.*"

Uvarova'nın 17 Temmuz 1886'da Moskova'dan başlayan seyahati, Ukrayna, Kırım, Abxazya, (Anapa, Soxum), Megrelya, Batum-Acara üzerinden Abastuban'a ve oradan da Ahıska'ya uzanmıştır. Ahıska ve çevresini dolaştıktan sonra Borcom üzerinden Tiflis'e ve oradan da Vladikafkas üzerinden Moskova'ya dönmüştür.

Bu seyahatinde dikkate değer bulduğumuz bir tespitini burada vermek isteriz. Ahıska'da eski yapılarla ilgili incelemeler yapan Uvarova, daha önce bunlarla ilgili kaynaklara da atıfta bulunmuştur. Uvarova, Safara manastırını incelemiş kendisi farkında olmasa da bölgedeki Türklük izleriyle ilgili tespitlerde bulunmuştur. Meselâ ünlü Kıpçak Atabeklerinin izlerinden bahsetmesi, çok önemli bir tespittir. Uvarova, "*Azize Sava Meryem Kilisesinin duvar resimleri arasında Atabek sülâlesine mensup şahısların resimleri de var.*" diyor ve bunların kıyafetlerini tasvir ediyor.

Gürcistan Tarihi yazarı Fransız tarihçisi Brosset'ye atıfta bulunarak, tarihî Kıpçak Atabekleri sülâlesinden Ahıska Sipehsaları Sargiskvarkvara, Şalva ve Beka Beylerin adlarını veriyor. Başkumandan Beka Beyin figürünün altında, "*Bu mabedi yaptıran ve tezyin eden Atabek*" ifadesinin yazılı olduğunu belirtiyor: Uvarova, devamla, "*Tiflis'teki ikonadan anlaşılıyor ki, Sargis, Şalva ve Kvarkavara, Beka'nın oğullarıdır.*"² Gürcü kaynağına göre bunlar, XIV. yüzyılın birinci yarısında yaşamışlardır. Brosset de bu kilisenin XIV. yüzyıla ait olduğunu belirtmiştir." demektedir.

Şu hususu önemle belirtmek gerekir ki, Uvarova'nın bahsettiği bölge kiliseleri Gürcü eserleri olarak değerlendirilemez. Zira bölgenin tarihî ahali olan ve kendisinin de bahsettiği Atabek ülkesinin yerli ahali Kıpçak Türkleriydi. Bu ahalinin, XVI. yüzyıla (Osmanlı fethine) kadar Gürcü kilisesine bağlı Ortodoks-Hristiyan olduğu unutulmamalıdır. Bu hususu bilmemek veya unutmak, Anı, Artvin ve Erzurum'daki birçok yapının Gürcü eseri olarak kabulüne ve ardından da sosyal ve siyasî tezler üretilmesine sebep olmaktadır.

Uvarova'nın notları, bölgenin tarihî coğrafyası ve arkeolojik kalıntılarıyla ilgili araştırma yapanlar için önemli bir kaynak sayılabilir. Onun ifadelerinden, bu bölgeyle ilgili daha önceki kaynaklardan haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Başta Fransız Kafkologu Brosset olmak üzere Gürcü bilginleri Vahuşti, Kazbek ve Bakradze'nin derlemelerini okumuş, gezip gördüğü yerlerle ilgili değerlendirmelerinde onlara atıfta bulunmuştur.

*

Uvarova'nın Kafkasya'ya ikinci seyahati, 14 Temmuz 1888 tarihinde başlamıştır. Bu seyahatte Ukrayna'dan Kırım'a, oradan Batum'a gelmiş.

Uvarova'nın üslûbundan, onun, o zamanlar Ruslarla çok yakın ilişkiler içinde bulunan Gürcülerin tezlerini esas aldığı anlaşılmaktadır. Meselâ *Türk* demektense *Tatar* demeyi tercih etmesi, bölge ahalisinin aslında Gürcü olduğunu söylemesi... Fakat bunlarla ilgili sağlam deliller ortaya koyamaması, onu bazen hayrete düşürmektedir.

Gürcüler gibi, Şavşat'ı *Yukarı Kartli* olarak değerlendiren Uvarova, Vahuşti'nin efsanelerine göre yorumlar yapmaktadır. Samsxe, Gürcistan'ı kuran Mesketos'un adından gelmektedir, diyor. Hâlbuki bu adın, vaktiyle buralarda yaşamış olan Mesx kavmiyle ilgili olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Fakat Mesx kavminin Gürcü olduğu da ispat edilememiştir.

Şavşat isminde de bu garabet vardır. Uvarova, Gürcülerin izahıyla "Şav, siyah demek, Şavşet de siyah ışık demektir!" diyor. Işığın siyah olması nasıl bir şey? Burada siyah kayalar varmış! Göklere zar çeken ormanlık tepeleriyle bildiğimiz Şavşat'ın genel özelliği kayalarla izah edilebilir mi?

Uvarova, Şavşat ahalisinin kendisini Müslüman Türk olarak tarif ettiğinden bahisle diyor ki, "*Burası 1826 yılında İslâmiyet'i kabul etmiştir. Aslında bu ahalî saf kan Gürcü'dür. Gürcüce ve Türkçe bir arada kullanılır. Türkçe, medresede öğrenilir. Kadınlar ve çocuklar Türkçe bilmez.*"

Uvarova'nın bu zorlama ifadelerini nasıl değerlendirebiliriz? Önce Gürcülere yaranma endişesi akla geliyor. Şovenlikle meşhur Gürcü yazarların kaleme aldığı yazıların etkisi de diyebiliriz. Zira Rusya, o yüzyılın başlarında Gürcistan'a gelmiş, orada karargâh kurmuş, bu karargâhtan yönettiği savaşlarla Kafkasya'yı ele geçirmiş, hatta 1828'de Osmanlı sınırını aşarak 500 km yol kat etmiştir.

Uvarova, Acara halkının nasıl sağlam Müslüman olduğuna da bir türlü akıl erdirememektedir! "*Acarlar, boylu boslu yakışıklı halktır. Bunlar çok katı Müslüman'dır. İslâm burada nasıl böyle hızlı yayılmış, hayret edilecek bir husustur. Hâlbuki bu halk, 12 yüz yıl boyunca Hristiyan olarak yaşamıştı! Böyle hızlı bir şekilde sağlam Müslüman olmaları nasıl izah edilebilir? Herhalde burada, Osmanlı'nın sistemli ve kararlı politikası söz konusudur...*"

Kontes Grafini Uvarova

Kafkasya araştırmalarının önemli isimlerinden biri olan Praskovya Şerbatova, soylu bir ailenin kızı olarak 1840 yılında Harkov yakınlarında bir köyde dünyaya geldi. Okumuş bir ailede, iyi bir eğitim alarak yetişti. Güzelliği ile dikkatleri çekti; ünlü romancı Tolstoy'un Anna Karenina adlı eserindeki Kiti Şerbatskaya karakteri aslında Praskovya Şerbatova'dır. Eşi Kont Aleksey Sergeyeviç Uvarov (1825-1884) ile birlikte arkeoloji, mimarlık, antik eserler ve müzecilik alanında çalışmaya başladı. Rus Arkeoloji Birliği'ni beraber kurdular. 1884'te eşi ölünce, Kontes Uvarova, kendini ilmî araştırmalara verdi. 1895 yılında Rus İmparatorluk Akademisi

Şeref Üyeliği ve birkaç üniversitede profesörlük unvanı verildi. Bu özelliği taşıyan ilk Rus kadınıdır. İlmî seyahatlerinin en önemlileri Kafkasya'ya yaptığı dokuz seyahattir. Bu seyahatler neticesinde Kafkasya Seyahat Notları ve Kuzey Kafkasya Mezarlıkları gibi kitaplarını yazdı. Bolşevik İhtilâli'nden sonra yurdundan ayrılmak zorunda kaldı; Avrupa'ya gitti. 1924 yılında Yugoslavya'da öldü.

Batum'dan Acara vadisini takip ederek Şuvaxev üzerinden Xula'ya gelen Uvarova, burada Şerif Bey gibi bölgenin hâkimi olan Hamşioğlu ailesinin ileri gelenleriyle görüşmüştür. Hamşioğullarının mekânı olan Xula, Sxalta, Bako, Xırxat, Koçak ve Sarıçayır'ı dolaşmış, incelemeler yapmıştır.

Bugün de ayakta duran Xırxat şatosunu ziyaret eden Uvarova, "Halk arasında, buradan Ahıska'nın Zarzma köyündeki manastıra giden bir yeraltı geçidi olduğuna dair söylentiler var. Bu söylentiye göre, Kraliçe Tamara, bu yolla gelir, burada dua edermiş! Timur, bu şatoyu bir türlü alamayınca, buradaki yeraltı geçidinin bulunması için kazı yaptırmış..."

Rus tarihçisi Devitsky'nin dediği gibi "Gürcülerin, şurada burada bulunan her yapıyı, Kraliçe Tamar'a bağlama hastalığı var."

Uvarova'nın seyahat notları çok dikkat çekici anekdotlarla devam etmektedir. Acara'nın muazam ormanlarından bahsederken, bu ormanların bakımsız olduğundan bahisle diyor ki, "Unutmayalım, bundan otuz sene ewel Ardahan çevresi ormanlarla kaplıydı. Bugün oralar çıplak tepelerden ibarettir. Bir gün Acara da öyle olabilir!"

Uvarova, 4 Ağustosta, Yukarı Acara'da Koçak köyünden hareketle, Posof sınırındaki Sarıçayır'a gelmiştir. Sarıçayır'da, siyah kilimlerden yapılmış çadırlarda yaşayan Kürtlerden bahsetmektedir. "Bunlar, Erivan Kürtleri gibi Yezidî değil, Sünnîler; Yezidîleri sevmezler. Bunlar onlara göre zengin. Hayvancılık yapıyorlar. Erkekler, Acarlar gibi giyiniyorlar. Kıyafette siyah renk hâkim. Kadınlar, uzun kaftan, şalvar, kat kat renkli kumaşlardan etek giyiyorlar. Başlarına beyaz başörtüsü sarıyor, al renkli çit bağlıyor, ağız ve burunlarını kapatan yaşmak çekiyorlar. Rengârenk yün kuşak bağlıyorlar."

Sarıçayır'dan Posof'un ünlü **Urama yaylasına** geçen Uvarova, buralarla ilgili intibalarını çok güzel sözlerle ifade etmiştir: "Bütün gün Urama ve Prasnavul yaylalarında dolaştık. Hesaba gelmez pınarlar ve yemyeşil tepeler... Birçok tepeye tırmandık ve birçok dereye indik; pınarlardan su içtik, yamaçlarda çiçek topladık, fotoğraflar çektik. Yeryüzünde böyle bir güzelliğin olduğuna hayret ederek Acara vadisinden ayrılmak üzere Şerif Beyin oğullarıyla vedalaştık; Arsiyan ve Posof bölgesine merhaba dedik."

Posof - Acara sınırında Urama Yaylasında çiçekler.

Bu ifadelerden öyle anlaşılıyor ki Uvarova, Urama yaylasından Topyolu'nu takip ederek Ğırma'ya gelmiş, geceyi bu yaylada geçirmiş; 5 Ağustosta Ahıska-Kobliyan'a doğru yola devam etmiştir. O, bu güzergâhı şöyle ifade etmektedir: "Kobliyan Boğazi'nı tuttuk ve ilk Türk köyü Goders yaylasına geçtik."

Kobliyan, Ahıska'nın batısında, Acara ve Posof sınırında, merkezi Adigön ilçesi olan bölgenin adıdır. 1944 sürgününe kadar ahalisinin hemen tamamını Türk unsuru teşkil etmekteydi. İşte Goders de bu bölgenin en batısında ve Acara sınırındaki bir Türk köyüdür. Kilisesiyle meşhur Zarzma da bir Türk köyü olup Goders'e yakındır. Uvarova, burada ilk iş olarak tarihî Zarzma manastırını ziyaret etmiş, kilisenin çan kulesi dibine saman sererek geceyi de burada geçirmiştir.

6 Ağustosta kiliseyle ilgili incelemeleri tamamladıktan sonra, bir Türk sofrasında kahvaltı yapmış. Öğle saatlerinde kilisenin Türk bekçisi Osman İbrahim'le yola çıkmıştır.

Ahıska-Batum yolu üzerinde, Kobliyan suyunun sol sahilindeki Adigön'e gelen Uvarova, buradan Abastuban ve 'zaptedilmez şatoların bulunduğu Altunkale'ye geçiyor. Kale ve kilise incelemelerinden sonra geceyi geçirmek üzere Adigön'e dönüyor.

7 Ağustosta, Adigön'ün Çorçan, Sımada, Bolacur, Varxan ve Bennara köylerini dolaştıktan sonra Ude'ye geliyor. Kobliyan suyunun sağ sahilindeki Ude'de Katolik Gürcülerle Müslüman Türklerin bir arada yaşadıklarına işaret ediyor. Kilisede dinî törenlerin Ermeni diliyle yapıldığını söylüyor!

8 Ağustosta İcaret köyüne ve oradan da Posof Çayı üzerindeki Vale'ye gidiyor. Vale'de Işık Beyoğlu Ahmet Beyin evinde kalıyor.

Ertesi günü (9 Ağustos) Vale'de incelemeler yapan Uvarova, Posof yolu üzerindeki Noxrep köyü ki-

lisesini geziyor. Buradan Posof'a geçiyor. Badele, Petoban, Erim, Satlel ve Tepezümde köylerine gidiyor. Cilvana'ya ve oradan da Zendar'a geliyor. Buradaki manzaradan çok etkileniyor: "Zendar, Koxucubar tepesinin üzerinde, yüksek bir yeredir. Bütün boğazlar buradan görülebiliyor. Cak Vadisi muazzam bir manzaraya sahip. İnsan, her adımda durup etrafa bakmak istiyor. Posof Çayı'nın sağ yakasında Ahıska'nın Çağısman, İnçgola ve Caral köyleri var. Zendar'dan bakınca çayın sağ yakasındaki Cak Kalesi görülüyor. Caksu Boğazi'na doğru indik; çayı geçtik."

Caksu köyü, eski Kıpçak Atabeklerinin yurdu. Rus istilâsında bura-

nın adı Damavliya olarak değiştirilmiştir. Uvarova da, o sırada bir Kazak karakolunun bulunduğu Caksu'ya Damayeliya diyor. Derin bir vadideki Caksu'yu, 'çok dar ve karanlık bir yer' olarak nitelendiriyor. Gürcü coğrafyacısı Vahuşti'ye göre Cak ve Cak Suyu isimlerinin Cak Kalesi'nden geldiğini ve şimdi buraya Kaleboynu veya Cancak denildiğini naklediyor. Şu bilgiyi de ilâve ediyor: "Burası eskiden Caklı Atabeklerin konağıydı."

Gece olmadan Arile'ye gitmek istediklerini belirten Uvarova, yola koyuluyor. Xevisman'da şifalı suların bulunduğunu ve halkın bu suya girdiğini söylüyor.³ Cancak Kalesi'ni büyük bir hayranlıkla seyrediyor.

"Türk köyü Arile'ye geldik." diyor! Sanki buralarda başka köyler varmış! Muhtarı sormuş, yaylada olduğunu söylemişler. Muhtarın yardımcısı misafir etmiş. Kaldığı evi tasvir ediyor; seki, şömine vs. anlatıyor. Kendilerine ikram edilen mönü, tavuk, yumurta, peynir, ekmek ve çay... Sonra muhtar da gelmiş. Geceyi bu köyde geçirmiş. Arile'yi tasvir ediyor: "Çok dar bir dere, altında uçurum, karşıda dik bir kale ve mağara kalıntısı... Yakınında Satkabel

köyü... Yukarıda bir tepe, Kelletepe diyorlar.” Bu tepeyle ilgili rivayeti de aktarıyor: “*Kraliçe Tamara, kendisini almak isteyen Türk sultanının teklifini reddetmiş, bu yüzden savaş çıkmış. Onlara karşı bir tuzak hazırlanmış, hendek kazdırılmış. Türkler bu hendegde düşerek ölmüşler! İşte bu Kelletepe denilen yer, Türk kellelerinden meydana gelmiş! Bu tepenin ismi de buradan geliyormuş!*”⁴

10 Ağustosta, dar bir patıkayla Cancak’a gitmişler. “.”*Xanyeri dağının zirvesi olan Mutrucan, bulutlar içinde, görülmüyor.*” diyor. Yeniköy ve Sagre’ye uğramış, Sagre’de Karakilise’yi ziyaret etmiş.

11 Ağustosta, Ahıska’yı Posof üzerinden Ardanhan ve Oltu’ya bağlayan yolla Al’a gelen Uvarova, “*Posof’un en sağlam kalan kilisesi burada.*” diyor. Sadovski’nin de bahsettiği Al kilisesinde geçen ışık efsanesine Uvarova da yer veriyor.

Al’da Posof Naçalnikı (kaymakamı) Prens Osmanoğlu Mixail Xarxeulidze, kendisini karşılamış. Duğur’a kadar beraber gitmişler. Duğur’da Posof Beyi Şakir Beye misafir olmuşlar.

Uvarova, Posof’un tabii güzelliklerini her fırsatta dile getirmektedir: “*Posof’un esrarlı bir tabii güzelli-*

ği var.” diyor. Mere, Oxdel, Ğınıya, Caboriya, Cacun, Marsolat ve Seca köylerindeki kiliseleri gezdiğini ve hepsinin harabe olduğunu söylüyor. Ğınıya’da kulelerin ayakta olduğunu belirtiyor.

Kontes, Ğınıya köyünde dinlenmiş; muhtar, bunları Uvarova’nın çardak/örtme diye vasıflandırdığı karapan’da ağırlamış. Bir balkondan Posof Vadisi’ni seyretmişler.

13 Ağustosta Şavşat’a hareket etmişler. Brosset ve Bakradze’nin de bahsettiği Suskap ve Xunemis köylerine uğramış, buralardaki kilise kalıntılarını incelemişler.

Uvarova, Posof Çayı’nın Kol tarafından gelip Suskap önünden geçen koluna *Suskap Suyu* denildiğini söylüyor. Buranın ahalisinin, “*Posof, Arsıyan’dan değil Ğırma’dan başlar.*” dediğini naklediyor. Yine burada yalçın kayalardaki yaban arılarının yaptığı balın altın değerinde olduğunu belirtiyor.

Posof’tan Şavşat’a giderken yol üzerindeki köylere uğramış, buralardaki kiliselere bakmışlar. Xevat ve Varxana köylerinde kilise ve kule izlerine rastlamışlar. Suskap, Sayxo, Vaxla ve Kol’e uğramışlar. Kol’de şato yeri olduğunu tespit etmiş. “*Söylentiye*

Ardanuç’ta tarihi İskender Paşa Canii.

göre, eskiden bölgenin en üst seviyedeki yöneticisi burada oturmuş.” diyor. Bu bilgi tarih kaynaklarında da var.

Uvarova, Kol yakınındaki Agara köyünde de kilise ve şato izlerinin bulunduğu işaret etmektedir. Agaralılar, buradaki eski bir kilisenin harabesi üzerine cami yapmışlar. Kilisenin ne zaman tahrip edildiği bilinmiyormuş. Bu caminin Türkler tarafından yapıldığını, inşaatta kilisenin malzemesinin kullanıldığını belirtirken herhangi bir kitabe veya yazıya rastlamadıklarını da ilâve etmektedir. Köydeki ihtiyarlar ona, bu yöre ahalisinin gelme olduğunu ifade etmişler. Uvarova, “Öyle anlaşılıyor ki bu halk, en az iki yüz seneden beri burada yaşamaktadır. Halk kendisini Osmanlı mensubu olarak görüyor.” diyor.

Sayxo köyünde biraz dinlenmişler. Biçin zamanı olduğundan köylüler tarla çayır işleriyle meşgulmüş. Uvarova, anlatıyor: “Arsıyan’ı aşip Suloban’a gitmek istiyoruz. Seçedil, Arsiyan, Fundux, Arxnala ve Çırx dağlarının zirveleri görünüyor. Yolda yağmura tutulduk. Sayxo’ya dönmeyi düşündük, sonra vazgeçtik. Etraf ıssızdı. Kayalıklar arasında her taraf pınar ve çimenlik... Burada mermer ocakları var; beyaz ve gri mermerler görülüyor.”

Uvarova, Sayxo-Suloban yolu üzerinde Çileng Efendi yatırının bulunduğu bahisle, kuraklık olduğunda halkın burada dua edip kurban kestiğini haber veriyor.

Uvarova, daha önce neşrettiğimiz Posof-Nenekaya efsanesinin de başka bir varyantını naklediyor: “Çileng Efendi, bir yolculuğa gitmiş. Kansı ona ihanet etmiş. Efendi, bu hadiseyi duyunca ağır bir beddua etmiş. Bunun üzerine kadın, oturduğu yerde taş kesilmiş. İşte bugün Posof’taki Nenekaya, bu taş kesilen kadındır.”

Uvarova, Sayxo yoluyla Posof’tan ayrılıyor.

14 Ağustos’ta, Sxızır ve Tibet köylerini dolaştıktan sonra Şavşat’ın merkezi olan Sattle’e geliyor. Sattle, Vanta ve Carat’taki tarihî kalıntıları görüyorlar. Xantuşet’ten Barevan Dağı ve Bilbilan Yaylası’ndan Ardanuç’a geçiyorlar. Ardanuç sınırında kaymakam Karapet Stepanoviç tarafından karşılanıyorlar. Bu isimden anlaşılıyor ki, o zaman Ardanuç, bir Ermeni tarafından yönetilmektedir.

Uvarova, her ne kadar arkeolojik yapılarla ilgilen-se de yer yer tarihî bilgilere de atıfta bulunmaktadır. Meselâ Ardanuç’un eski bir Bagratlı yurdu olduğuna işaret ettikten sonra şunları ilâve ediyor: “Ardanuç bölgesi eskiden Meshetya olarak adlandırılıyordu. Sonra burada Atabekler yönetimi başladı ve Sa-Atabago (Atabek Yurdu) adını taşıdı.” diyor ki, doğrudur. Atabekler, yukarıda bahsettiğimiz gibi Kıpçak Atabekleri’dir. Ardanuç da bu Atabeklerin merkezi olmuştur.

“Ardanuç, ismini güzelliğinden alıyor. Eskiden Türk şehri olarak bilinirmiş, ama artık Ermeniler yaşıyor, Türkler çok az. Burası bir köye dönmüş.” diyerek, Rus istilâsı sonrası Türk ahalinin Anadolu’ya göç etmesinden sonraki durumu belirtmiş oluyor.

Ardanuç tasviri de şöyle: “Yine de burada büyük bir cami ve medrese var. Yakın köylerden öğrenciler buraya geliyor. Sokakları küçük İtalyan şehirlerindeki gibi dar ve taşlı. Evler iki katlı ve çatılar kiremit kaplı. Şehrin kenarından İşkenar Suyu/Ardanuç Çayı geçiyor ve buradan Cehennem Deresi’ne doğru akıyor. Eskiden o boğazda köprü varmış ama geçen sene mühendisler sökmüş”

18 Ağustos’ta Artvin’e doğru yola çıkan kabile, Ardanuç’tan Artvin’e giderken yol üzerinde birçok mağara görüyorlar. Uvarova kafilesinde bulunan Pavlinov ve Borçevskiy, Suvet, Dolisxana, Berta, Saltetra, Çavkatır, Opiza, Çidil, Norgiyal, Ustamel, Kontrom, Yen Rabat, Longotxev, Karsniya, Porta vs. gibi yerleri de dolaşıyorlar.

Artvin’de bölgenin yöneticisi Kinyaz Mihail Yakovleviç Eristov tarafından karşılanan kabile, Çoruh Vadisi’ni geziyor. Borçka, Zansul ve Murgul’u gezdikten sonra vadiyi takip ederek Maradet üzerinden Batum’a ulaşıyorlar.

*

Burada Uvarova’nın Kafkas seyahatlerinden sadece bir bölümüne işaret ettik. Gönül ister ki üniversitelerimizin ilgili bölümleri, bu ve bunun gibi eserleri Türkçe’ye kazandırsınlar. Öğrenilecek, üzerinde çalışılacak ve daha önemlisi ibret alınacak çok şey var!

Not: Uvarova’nın burada bahsettiğim kitabının fotokopisini ricam üzerine Azerbaycan-Bakü Slavyan Üniversitesi Öğretim Üyesi dostum Prof. Dr. Asif Hacılı gönderdi. Rusça metinlerden işaret ettiğim sayfaları, Orhan Uravelli ve Sevinç Aliyeva tercüme ettiler. Biyografinin temininde de Sevinç’in yardımını gördüm. Bu vesileyle her üçüne de teşekkür borçluyum. Y.Z. ●

1 Графини Уваровой, КАВКАЗЪ-АБХАЗИЯ, АДЖАРИЯ, ШАВШЕТИЯ, ПОСХОВСКИЙ, УЧАСТОКЪ,, Москва, 1891.

2 Bu aileden yetişen kişiler ve şecere için bkz. Yunus Zeyrek, Ahıska Araştırmaları, Ankara, 2006, s. 38-57.

3 Sagrelilerin Çermik dediği bu su, günümüzde de bilinmektedir.

4 Bu rivayet, Arile köyünde günümüzde de yaşamaktadır.

